

Примітки:

1. Баханов К.О. Традиції та інновації у навчанні історії в школі. Дидактичний словник-довідник. Запоріжжя: Просвіта. 2002. С. 31.
2. Дяків В.Г. Ігровий простір як складова життєвого простору дитини. *Історія України*. 2008. № 37. С. 22.
3. Баханов К.О. Модель навчання у грі. *Історія в школі*. 2000. № 10. С. 12-13.
4. Левітас Ф.Л., Салата О.О. *Методика викладання історії. Практикум для вчителя*. Харків: Вид. група «Основа», 2007. С. 72.
5. Пометун О.І., Фрейман Г.О. *Методика навчання історії в школі*. Київ: Генеза, 2005. С. 255.
6. Мисан В.О. *Сучасний урок історії: навчально-методичний посібник*. Київ: Шк. світ, 2010. 120 с.
7. *Історія Голокосту: освіта та пам'ять: посіб. для вч. 2-ге вид., випр.* Київ: Український центр вивчення Голокосту, 2016. С. 30-31.
8. *Разом на одній землі. Історія України багатокультурна: навч. посіб.* Львів: ЗУКЦ, 2012. С. 172-173.
9. *Історія України: Документи. Матеріали: посіб. / уклад., комент. В.Ю. Короля*. Київ: Видавничий центр «Академія», 2002. С. 35.
10. Там само. С. 356-357.

В статті раскрыты особенности использования методики ролевой игры на уроках истории разного типа, раскрывается суть игровой технологии и практическое применение.

Ключевые слова: дидактическая игра, ролевые игры, технологии обучения, информационная среда.

Отримано: 18.11.2018

УДК 373.5.016:94(477):821.161.2|316.485.22

**Ігор Коляда,
Ніна Загребельна,
Юрій Якущенко
м. Київ**

ФОРМУВАННЯ УЯВЛЕНЬ ПРО ФОРМУ СОЦІАЛЬНОГО ПРОТЕСТУ «ОПРИШКІВСЬКИЙ РУХ» ЗАСОБАМИ ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ У 8 КЛАСІ

У статті аналізуються методичні проблеми використання художньої літератури на уроках історії України при вивченні теми «опришківський рух». Акцентується увага на тому, що використання художньої літератури на уроках історії України сприяє глибокому і свідомому засвоєнню матеріалу, та формуванню яскравих образів минулого, які є складовою частиною їх історичних уявлень.

Ключові слова: художня література, опришки, історичний роман, навчання історії.

Використання художньої літератури на уроці історії сприяє формуванню більш живого та конкретного історичного об-

разу епохи. Залучення уривків із художніх творів під час вивчення історії України, як слушно зазначає Г. Цвікальська, сприяє глибокому і свідомому засвоєнню матеріалу, оскільки вчитель використовує одночасно два шляхи переконання учнів: шлях наукового доведення і шлях показу історичного матеріалу за допомогою літературних засобів¹. Специфіка художньої літератури полягає у передачі дійсності в конкретних, доступних та емоційних образах. Насправді художня література – це дзеркало суспільного життя. Тому вчителів історії перш за все цікавить, в якій мірі той чи інший літературний твір відображає характерні риси епохи². Сформувані в учнів міцні знання, допомогти оцінити історичні факти, як справедливо відмічає І. Коляда, можна лише в тому випадку, якщо учні не тільки глибоко і конкретно вивчають програмний матеріал, але й будуть уміти користуватися ним у житті, якщо вони засвоять предмет історії не пасивно, а активно, якщо вмітимуть розбирати й узагальнювати історичний матеріал, якщо матимуть об'єктивне міркування про минуле. Проте і цим не вичерпується значення художньої літератури для навчання історії України. Якщо уривки з художніх творів підбрані вдало, то вони суттєво допомагають учителю історії у вирішенні виховних завдань³. Художня література при вивченні історії є каталізатором, сприяючи майбутній зацікавленості учня при вивченні історії України. «Невеликі за розміром, але надзвичайно цікаві, барвисті уривки з книг емоційно насичують урок, підвищують його якість, звільняють розповідь викладача історії від надмірної абстрагованості та схематизму. Захопливість розповіді, її естетична принадливість підтримують неослабну увагу учнів упродовж уроку, це надає їм можливість сприйняти матеріал ясно, чітко, глибоко», – вказував відомий радянський методист О. Стражев⁴.

Залучення матеріалу історичної белетристики в викладання історії, на думку О. Стражева, з якою ми цілком погоджуємось, має виняткове значення, так як твори цього роду написані на певну історичну тему. Часто близьку до теми шкільного курсу, і відтворюють історичну обстановку, історичні події, образи історичних діячів, які вивчаються в шкільному курсі⁵. У методиці навчання історії виділяють три групи творів історичної белетристики, використання яких в шкільному навчанні історії можливо і бажано. Це **по-перше твори письменників-класиків**. Вони являють собою цінний матеріал, але і до них ми повинні підходити критично з точки зору відповідності даним історичної науки. **Друга група творів** – це твори письменників минулого століття, цінність яких, з точки зору сучасного стану історичної науки, викликає серйозні сумніви. З творів цієї групи можуть бути використані дея-

кі уривки, яскраво і правдиво передають побут, звичаї, одяг і озброєння минулих епох. **До третьої групи творів** історичної белетристики відносяться ті, що створені вітчизняними та сучасними зарубіжними письменниками. Всі ці твори написані живою, образною мовою, дають правильне зображення життя, соціально-економічної обстановки, народних рухів минулих років. Їх використання в шкільному навчанні історії дає позитивний освітньо-виховний ефект⁶.

На сучасному етапі застосування художньої літератури на уроках історії є одним із найефективніших засобів, що сприяє формуванню в уявленні учня більш об'єктивної картини історичної дійсності минулого. У методиці навчання історії виділяють такі методичні прийоми роботи над художньою літературою:

- 1) методичний прийом літературно-художнього ілюстрування;
- 2) методичний прийом аналізу використовуваних уривків;
- 3) методичний прийом побудови розповіді вчителя на основі щойно зачитаного чи переказаного своїми словами уривків;
- 4) методичний прийом посилання на твір;
- 5) методичний прийом використання матеріалу певного художнього твору (його образів, картин) безпосередньо в розповіді вчителя як будівельного матеріалу цієї розповіді;
- 6) комбінований методичний прийом, робота з художньою літературою проводиться у поєднанні з іншими прийомами роботи в класі – робота з підручником, цитатою, історичним документом⁷.

Уявлення учасників освітнього процесу про форму соціального протесту, як опришківський рух з використанням на уроці з історії України художньої літератури стають більш ґрунтовнішими, хід подій постає в уявній історичній картині (в яскравому художньому зображенні), на противагу сухим сторінкам підручників. Події, пов'язані з таким рухом соціального протесту, як «опришки» яскраво висвітлені у творах художньої літератури, та історичних піснях. Серед художніх творів, в яких яскраво описані події, окремі епізоди й учасників «опришківського руху» одні з головних місць належать: роману В. Гжицького «Опришки» та історичній повісті Г. Хоткевича «Довбуш».

Висвітлюючи те або інше питання, явище чи подію, а також даючи їй певну оцінку, з'ясовуючи теоретичні поняття, роблячи узагальнення і висновки, вчитель використовує один із методичних прийомів роботи над художньою літературою – **літературно-художнього ілюстрування**, який передбачає подачу яскравого, конкретного уривку⁸. Як зазначає А. Мельник, даний методичний прийом має допомогти розкрити соціальні корені історичного явища, зробити наочнішими

абстрактні категорії, поняття⁹. Якщо ж уривок відіграє роль документа, він, на погляд Н. Загребельної, допомагає у реалізації можливості учнями почути живого свідка минулих епох. Слова очевидця, а можливо, й учасника подій, яким іноді буває автор подібного твору, поглиблюють, розширяють їхні знання про ту або іншу історичну особу, явище подію¹⁰. Так, описуючи опришківське військо, вчитель зазначає, що «опришки» були для шляхти ненависними ворогами. А ось як це описує у своєму романі «Опришкі» український письменник В. Гжицький: *«Ось якої зору щодо опришків дотримувалася ворожа щодо них шляхта та панство. «Тепер заговорили про опришків. Княгиня поцікавилась, скільки ж розбійників у того Довбуша та чи такі вже вони небезпечні для княжого двору. Псович, як міг, заспокоїв свою пані. Мовляв, сили в Довбуша поки що такі мізерні, що про них смішно й говорити, маючи півсотні палацового війська. Правда, небезпека може збільшитись у майбутнім, бо після оголошення нових податків банда опришків зростає. Деякі ж селяни не зможуть чи не схочуть платити, отож їм один шлях лишилось – до Довбуша»¹¹.*

Розповідаючи учням про боротьбу опришків та формуючи уявлення про тактику, обрану О. Довбушем, масштаби повстання, кількість учасників загону О. Довбуша, варто використати методичний прийом **аналізу літературних уривків**, який може бути здійснений або самим учителем, або спільно з класом. У першому випадку учитель читає частину тексту і відразу ж його коментує. В другому – він читає весь уривок, а потім ставить учням ряд запитань щодо прочитаного. Застосування такого засобу сприяє закріпленню прочитаного у пам'яті учнів, правильному сприйманні його, допомагає їм певною мірою самостійно прийти до потрібних висновків¹². Так, учням для аналізу твору можна запропонувати такий уривок з роману: *«А в цей саме час Довбуш зі своєю ватагою підступив під замок. Він за день зійшов із гір у долину, хлопці його відпочили в густих заростях, а коли ніч спустилась на землю – рушили до замку. Вів за собою цього разу ватажок п'ятдесят чоловік. Тридцять своїх і двадцять позичених у Федора Штоли. Потрібна була така велика ватага тому, що йшли на дуже важку виправу. П'ятдесят чоловік самого війська княжого було в дворі. А ще була і замкова служба. З такою силою треба було рухуватись. Проте Довбуш мав свій план, і люди йшли за ним, як у дим, бо вірили йому більше ніж собі. Побачивши здалека освітлений замок на горі, лампйони й феєрверки в парку, опришки розбилися на раніш визначені невеличкі групи. Так рушили далі. Тихо, не привертаючи до себе нічної уваги, без найменшого шелесту, почали проходити в парк. Кожна група складалася з трьох чоло-*

вік і мала своє точно визначене місце і завдання. Сам Довбуш на чолі трійки з Палія, Мира, й Кризи ввійшов у двір ворітьми біля кузні. Тут їм ніщо не загрозувало: коло цих воріт стояв коваль Шульц. Він ніколи досі не бачив Довбуша, але пізнав його відразу з постави, з дивовижної вроди»¹³.

Коментування та пояснення незрозумілого (таких термінів та понять, як ватага, ватажок, лямпiон, феєрверк) вчитель здійснює використовуючи прийом **пояснення**:

Ватага – організована озброєна група людей.

Ватажок – керівник, організатор, людина, що має винятковий вплив на інших членів справи.

Лампiон – скляний або паперовий ліхтар для яскравого освітлення або ілюмінації.

Феєрверк – публічне видовище, що створюється засобами піротехніки, що супроводжується різноманітними світловими та звуковими ефектами.

Крім коментування уривку цього твору, вчитель організовує опитування, застосовуючи репродуктивну бесіду, пропонуючи такі запитання для колективного обговорення:

✓ Скільки чоловік вів з собою на взяття фортеці Олекса Довбуш?

✓ Чому кожна з груп точно визначене місце і завдання?

✓ Що може означати той факт, що ватага Довбуша була розділена на чітко визначені невеличкі групи?

Методичний прийом будівання розповіді вчителя на основі цюйно зачитаного чи переказаного своїми словами уривку із твору. Крім цитування вчителя історії може текстуально переказувати його зміст. Читання уривка, як слушно вказує Г. Цвікальська, має бути виразним, а переказ – точним. Якщо викладач вдається до текстуального переказу уривка, необхідно прагнути, щоб у цьому переказі відчувався дух твору, його художні та композиційні особливості, його мова і стиль. Тоді учні ясно сприймають не просто художній твір, а саме пропонований твір, твір певної епохи і певного автора¹⁴. Важке соціальне і національно-релігійне гноблення викликало стихійний спротив народу. Він був спричинений рядом різноманітних причин. Ось як причини соціального протесту руху «опришків» описує в своєму романі «Опришки» В. Іжицький: *«А князь тим часом ударився в історію, почав пояснювати причини, що породили опришківство. -Не утиски підстарост та усяких війтів, як думає дехто, спричинили появу опришків. Це дрібниці... З хлопом і треба суворо, без того не можна. Gadzinatusibucsiemiezopa. Причини далеко глибші... І він задає про голод, пошесті і мор 1710 року. Старші з присутніх пам'ятали ще те страшне нещастя. -*

О мосьпане! Ось де була справдешня причина розвитку опришківства! А далі що сприяло цьому? Анархія в Польщі, це треба визнати, панство, хоч і важко це визнавати. А далі гамір военний по тім боці гір, де угри, маю на увазі вищі стани, пішли на допомогу Марії-Терезії австрійській, боротись за її трон. Далі бунти селянські на Україні, повстання на Волощині та знову незгоди й брак єдності між шляхтою польською. Ось що сприяло розвиткові опришківства в горах, ось що покликало до життя Довбуша... Але не розбійництвом страшний нам Довбуш, мосьпане, – продовжував князь по невеличкій паузі, – і не грабунками, а бунтарством»¹⁵. Отже, на основі висвітленого уривку з роману «Опришки» можемо дійти висновку, що опришківський рух був спричинений сукупністю: соціально-економічних, національно-релігійних та політичних причин.

Методичний прийом посилання на твір – при якому точно вказується образ, епізод. Такі посилання, як вказує Л. Мельник поживають внутрішню наочність викладу, збагачують сприйняття історичного матеріалу, полегшують його осмислення перед учнями. З яких наводяться окремі слова, репліки тощо. До цього засобу, більш доцільно вдаватися, якщо даний твір учні вивчали вже раніше або ознайомлювалися з ним на уроках літератури¹⁶.

Ось, як у творі В. Гжицького «Опришки» описується взяття замку Олексою Довбушем та його сподвижниками. «Вони рушили й покотили до воріт біля кузні, а Довбуш з Кригою кинулися до замку, де в кущах нечутно чатували основні сили загону. Лежали за кількадесят кроків від входу. Командували тут Пугач і Оршан. Довбуш поспішав. Боявся, щоб замкнені жовніри не зняли крику. Правда, Палій мав пригрозити їм, що підпалить стодолу, якщо кричатимуть. Але Довбуша турбувала ще й відірваність тих чотирьох опришків від решти загону. Отже, він поспішав. Добігши до замку, різко, протяжно свиснув, і хлопці його сипонули з заростів, мов полум'я. Повторивши найголовніші накази й нагадавши кожній групі її обов'язки, Довбуш повів їх бігцем до головного входу.

Десять опришків залишив для оборони тилу»¹⁷. Отже військово опришків хоч і не мало значної військової сили, але було добре організованим, що було запорукою успішних військових дій.

Методичний прийом використання матеріалу певного твору (його образів, картин) використовується в розповіді вчителя, а уривки з книг, пояснюючи картину або схему, замінюють собою розповідь вчителя¹⁸. Учителю говорячи про наростання соціального протесту вказує, що найбільшого розмаху форма соціального протесту «рух опришків» зазнала у 30-

40-х роках XVIII ст. А ось як у своєму романі В. Гжицький опи- сує опришківське військо: *«Наче потоки з гір після зливи, спус- кались в долини опришки. Озброєні рушницями й пістолями з сокирами за поясами, летіли, мов орли, відважні, безстраш- ні любимці народу – чорні хлопці. Йшло їх сорок два, двома за гонами, по двадцять одному в кожному. Це була відповідь на нам на збільшення їхньої зарплати, відповідь на підвищення по- датків, відповідь на жорстокість смоляків і панських слуг»*¹⁹.

Використовуючи **комбінований методичний прийом** за яким робота над художнім твором, як слушно зазначає Н. Загребельна проводиться в поєднанні з іншими прийома- ми роботи в класі – з роботою над цитатами, роботою над істо- ричним документом, історичною картиною, схемою, ілюстра- ціями підручника, історичною картою, доцільно ознайомити учнів із уривком твору²⁰.

Учитель зазначає, що об'єднавшись у ватаги по 40-50 чо- ловік, опришки грабували поміщиків, купців, корчмарів та орендарів. Ось, як у своєму творі Г. Хоткевич описує став- лення Довбуша до грабунку: *«Грабунки як такі ніколи не ле- жав йому на серці, і тепер та обставина, що він виступав лише яко месник, обійшовся без грабунку, й особливо це заак- центував – це окрилювало. Якби так завжди. Якби обійтис- ся без того грабування жидівських корчем, а бути лише чесним месником кривд народних, бути рятівником тих, котрі лиш терплять, терплять і нізвідки не мають надії на порятунок. Увільнити їх від терпіння, робити їх знов веселими і нести із со- бою завжди тільки благословенство»*²¹.

Саме вдало введені у викладання програмового матеріа- лу літературні уривки, слушно вказувала Г. Цвікальська, зба- гачують його яскравими картинами минулого. Уявлення шко- лярів про ті чи інші події під впливом художніх образів ста- ють повнішими, хід історичного процесу постає перед їх зо- ром у яскравому зображенні зіткнень між живими конкретни- ми людьми з їх ділами, почуттями й інтересами²². Художні об- рази сформовані в творах літератури і мистецтва посилюють доказовість викладу. Почуттєво насичений, він не лише до- дає емоційності розповідям учителя, а й викликає в школярів певне особисте ставлення до історичних явищ²³. Художньо- літературні екскурси посилюють інтерес до історичної науки взагалі і, зокрема, до епохи, що вивчається. Крім того, вони спонукають школярів прочитати весь твір, а це, в свою чергу підвищує їх загальноосвітній рівень, робить знання, здобуті на уроці, глибшими, міцнішими. Проте не слід забувати, як вка- зує Л. Мельник, що літературні твори зображають життя своєї епохи через призму поглядів автора, як представника певної соціальної групи. Тому підходити до таких творів слід критич-

но. Використовувати на уроці історії літературні твори доцільно, якщо вони правильно відображають історичну дійсність, містять глибокий аналіз суспільних явищ і процесів, правильну оцінку подій²⁴.

Особливо значний проглядається виховний вплив художньої літератури: яскравий художній образ з великою силою діє на свідомість учнів, а й на їх почуття, змушує особливо живо реагувати на історичні події. У позитивних образах художньої літератури учні бачать приклади для наслідування, на негативних вчаться ненавидіти ворогів своєї Вітчизни, експлуаторів, брехню, дармоїдство та інші негативні явища²⁵.

Отже, необхідність використання художньої літератури на уроках історії України при вивченні теми «Опришківський рух» зумовлено тим, що вона сприяє формуванню образної картини, що дозволяє учаснику освітнього процесу створити уявну картини історичного минулого на основі програмового матеріалу підручника із залученням широкого кола художньої літератури, відходячи від суто фактичного викладення матеріалу на сторінках шкільного підручника. Однак при використанні запропонованих методичних прийомів роботи з творами художньої літератури на уроках історії України варто зважати на загальний рівень підготовленості класу, вікові особливості учнів та рівень фахової компетентності вчителя.

Примітки:

1. Цвікальська Г.О. Використання художньої літератури на уроках історії СРСР в 8-9 класах. Київ: Радянська школа. 1958. С. 12.
2. Стражев А.И. Методика преподавания истории: пособие для учителей. Москва: Просвещение. 1964. С. 236.
3. Коляда І., Загребельна Н., Порало Н. Історія України (1914-1939) в художньо-літературних образах: навчальний посібник. Київ: 2004. С. 59.
4. Стражев А.И. Методика преподавания истории. С. 17.
5. Там само. С. 241.
6. Там само. С. 241-243.
7. Загребельна Н.І., Ухаль В.М. Теоретичні і методичні засади використання художньої літератури на уроках історії України у 9-му класі (на прикладі вивчення теми «Російсько-французької війни 1812 року і України») // *Проблеми історії України XIX – поч. XX ст.* 2013. Вип. 21. С. 293.
8. Там само. С. 291.
9. Мельник А.Г. Методика викладання історії в середній школі. Київ: Вища школа. 1974. С. 146-147.
10. Загребельна Н.І., Ухаль В.М. Теоретичні і методичні засади. С. 293.
11. Гжицький В.З. Опришки. Львів, 1985. С. 195.
12. Мельник А.Г. Методика викладання історії. С. 146-147.
13. Гжицький В.З. Опришки. С. 256.
14. Цвікальська Г.О. Використання художньої літератури. С. 13.
15. Гжицький В.З. Опришки. С. 219.

16. Мельник А.Г. Методика викладання історії. С. 146-147.
17. Гжицький В.З. Опришки. С. 224.
18. Цвікальська Г.О. Використання художньої літератури. С. 14.
19. Гжицький В.З. Опришки. С. 579.
20. Загребельна Н.І., Ухаль В.М. Теоретичні і методичні засади. С. 298.
21. Хоткевич Г.М. Довбуш. Повість (іл. Г. Якутовича). Київ: Дніпро. 1985. С. 328-329.
22. Цвікальська Г.О. Використання художньої літератури. С. 12.
23. Вагин А.А., Сперанская Н.В. Основные вопросы методики преподавания истории в старших классах. Москва: Учпедгиз, 1959. С. 176.
24. Мельник А.Г. Методика викладання історії. С. 144.
25. Лейбенгруб П.С. Дидактика уроку історії в середній школі. Київ, 1968. С. 107.

В статтє аналізуються методическіє проблемє ісползования художественной литературы на уроках истории при изучении темы «движение опрышков». Акцентується внимание на том, что использование художественной литературы на уроках истории Украины способствует глубокому и сознательному усвоению материала, формированию ярких образов прошлого, являющихся составной частью их исторических представлений.

Ключевые слова: художественная литература, опрышки, исторический роман, обучение истории.

Отримано: 29.10.2018

УДК 372.834

Олександр Бондарець
м. Рівне

ОРГАНІЗАЦІЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ ШКОЛЯРІВ НА УРОКАХ ПРАВОЗНАВСТВА

У запропонованій статті розкрита мета самостійної роботи, її функції та значення на уроках правознавства. Проаналізовані різновиди самостійної роботи, наведені приклади алгоритмів та пам'яток, які учителі правознавства можуть використовувати як на уроці, так і під час виконання домашніх завдань.

Ключові слова: шкільний курс правознавства, урок правознавства, самостійна робота, пам'ятка, підручник з правознавства.

Кардинальні зміни в житті українського суспільства, а також процеси реформування освіти створюють нові вимоги перед правовою освітою учнів. Оскільки одним із напрямків реалізації Концепції Нової української школи є компетентнісне навчання, то основним завданням учителів правознавства є не лише формування певної бази юридичних знань, але й критичного мислення, вмінь та навичок оцінювати суспільні явища і процеси, активної громадянської позиції, уміння ана-